Article history:
Received 05 November 2024
Revised 09 January 2025
Accepted 22 January 2025
Published 21 March 2025

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 57, pp 50-65

ISSN: 2251-9726

The Contribution of the Dashnak Party to the Introduction of the Discourse of Violence into the Political Culture of Iran's Constitutional Era

Mohammad Reza. Alam[1*], Peyman. Karimi[2]

[1] Professor, Department of History, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran
[2] PhD Student of the History of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

*** Corresponding author email address**: alam@scu.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Alam, M. R., & Karimi, P. (2025). The Contribution of the Dashnak Party to the Introduction of the Discourse of Violence into the Political Culture of Iran's Constitutional Era. *Quarterly Research Journal of Islamic History, 15*(57), 50-65.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

Armenians constituted one of the most significant ethno-religious minorities in modern Iran, and the political transformations in the Armenian homeland—particularly following its partition between the Russian and Ottoman Empires during the Qajar period (1794–1925)—profoundly influenced their political activism. Within this context, the Armenian Revolutionary Federation (Dashnaktsutyun) emerged as a radical political party with a background in armed struggle in the Caucasus. Concurrently with the intensification of the Iranian Constitutional Movement (1905–1911), especially after the measures taken by Mohammad Ali Shah Qajar (r. 1907–1909) against the constitutionalists, the party aligned itself with the constitutional cause. The principal research problem of this study is to examine the extent to which the Dashnak Party contributed to the introduction and expansion of a discourse of violence within the political culture of the Constitutional era. The necessity of this inquiry stems from the importance of identifying the factors that contributed to the radicalization of the political sphere and to the subsequent failures of the nascent constitutional system. This research has been conducted using a historical-analytical method and is informed by Samuel P. Huntington's theoretical framework of political order (Huntington, 1968). The findings indicate that the organizational background and the model of armed struggle adopted by the Dashnak Party played a significant role in reinforcing violent tendencies within the broader constitutionalist movement.

Keywords: *Armenians; Dashnak Party; Qajar; Discourse of Violence; Iranian Constitutional Revolution.*

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

EXTENDED ABSTRACT

The Iranian Constitutional Revolution (1905–1911) marked a decisive turning point in the transformation of Iran's political culture, introducing modern concepts such as constitutionalism, citizenship, political participation, and organized party activity into a society historically structured around patrimonial authority and limited civic engagement. Within this transformative context, ethnic and religious minorities—particularly the Armenian community—played a significant and complex role in shaping revolutionary dynamics. Armenians had long constituted one of the most influential ethno-religious minorities in Iran, and their political behavior during the Constitutional era cannot be understood without reference to broader transregional developments in the Caucasus and Ottoman Armenia. The partition of Armenian territories between the Russian and Ottoman Empires intensified nationalist mobilization and encouraged revolutionary organization among Armenian activists. The Armenian Revolutionary Federation (Dashnaktsutyun), founded in Tbilisi in 1890, emerged as the most organized Armenian political movement and gradually extended its organizational networks into northern Iran, especially Azerbaijan. Early Armenian political associations in Iran, influenced by socialist and nationalist currents, facilitated the circulation of revolutionary ideas and publications and fostered political consciousness among both Armenian and Muslim activists (Ahmadi, 1997; Lazarian, 2003). Armenian participation in Iranian political struggles was therefore not accidental but rooted in long-standing ideological, social, and institutional connections linking Iran to Caucasian revolutionary movements. Contemporary observers noted that Armenians quickly aligned themselves with constitutionalist demands for liberty and representative government, seeing the Iranian struggle as part of a broader regional awakening against absolutism (Kasravi, 1974; Nateg, 1999). The emergence of Armenian revolutionary structures within Iran coincided with expanding intellectual exchanges, labor migration, and political communication between Baku, Tbilisi, and Tabriz, turning northwestern Iran into a crossroads of revolutionary modernity (Barbaryan, 2006; Yazdani, 2009).

The historiography of the Constitutional Revolution has long acknowledged Armenian participation but has rarely examined systematically how the organizational culture of the Dashnak Party influenced the political ethos of the movement itself. Existing scholarship has tended either to celebrate Armenian military contributions or to discuss individual figures such as Yeprem Khan without situating them within a broader theoretical framework of political violence and institutional transformation. Studies of the revolution highlight Armenian support for resistance movements in Azerbaijan and Gilan and emphasize cooperation between Caucasian revolutionaries and Iranian constitutionalists (Afary, 2019; Etehadieh, 1982; Malekzadeh, 1994). Memoirs and historical accounts portray Armenian commanders as disciplined and effective organizers who strengthened revolutionary forces after the collapse of royal authority (Amourian, 2006; Ra'in, 1971). However, the absence of accessible party archives and limited publication of internal Dashnak documents have restricted deeper analytical inquiry. Scholars examining the social origins of constitutionalist actors have focused primarily on Iranian elites, clerics, and intellectuals, leaving the transnational dimension of revolutionary militancy relatively underexplored (Alam, 2004; Adamiat, 2009). Consequently, an important analytical gap persists regarding the mechanisms through which revolutionary organizations with prior experience in armed struggle introduced new repertoires of political action into Iran. This study situates the Dashnak Party within

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

Samuel Huntington's theoretical perspective on political order, emphasizing how rapid political mobilization in societies lacking institutional consolidation can produce instability and encourage reliance on coercive strategies. The Armenian revolutionary experience, shaped by violence in the Caucasus and resistance against imperial repression, constituted a political inheritance that influenced the Iranian constitutional environment in significant ways.

The ethnic conflicts of the Caucasus in 1905 formed a crucial background to Armenian revolutionary activism in Iran. These conflicts resulted from complex political, economic, and imperial dynamics following the incorporation of the Caucasus into the Russian Empire. Rapid modernization, industrial development in Baku's oil industry, and uneven socioeconomic advancement generated tensions between Armenians and Muslim populations, tensions further exacerbated by imperial divide-and-rule policies (Sutyoski, 1987; Bayat, 1993). Russian authorities alternated between repression and manipulation, encouraging interethnic hostility while simultaneously presenting themselves as guarantors of security. Violent clashes in February 1905, including massacres lasting several days, radicalized many Armenian activists and reinforced the legitimacy of armed self-defense within revolutionary ideology (Yonansian, 2015). Newspapers and diplomatic correspondence of the period reveal widespread concern that such conflicts might spread into Iranian territory, prompting intervention by religious leaders and local authorities to prevent sectarian violence (Habl al-Matin, 1905; Ministry of Foreign Affairs Archives, 1944; Tarbiat, 1944). Iranian society, characterized historically by coexistence among diverse communities, lacked a strong precedent for modern ethnic violence, making the Caucasian experience particularly influential when revolutionary migrants entered Iran (Ordobadi, 2001). The migration of political activists fleeing repression after the Russian Revolution of 1905 brought experienced militants, organizational skills, and revolutionary tactics into the Iranian arena. Armenian participation in the Constitutional Revolution thus represented not merely solidarity but the transfer of a political culture shaped by conflict, clandestine organization, and armed resistance.

The Dashnak Party's direct contribution to the success of the Constitutional Revolution manifested through military organization, logistical support, and ideological cooperation with Iranian constitutionalists. Following internal debate, party leaders concluded that supporting constitutionalism in Iran could weaken regional absolutism and advance Armenian political aspirations. The Vienna Congress of 1907 approved participation, and Armenian fighters were dispatched to assist revolutionary forces (Amourian, 1976). Secret agreements between Dashnak representatives and Iranian leaders such as Taghizadeh facilitated coordinated military action, with figures like Yeprem Khan emerging as central commanders in campaigns culminating in the capture of Tehran (Thiqat al-Islam Tabrizi, 1976; Manoukian, 2004). Historical narratives describe Yeprem Khan as both a disciplined revolutionary and a symbolic figure embodying cross-ethnic cooperation in pursuit of liberty (Malekzadeh, 1994; Ra'in, 1977). Armenian fighters supplied weapons, training, and organizational expertise, and Caucasian social-democratic networks mobilized volunteers equipped with modern armaments, including explosives newly introduced into Iranian political conflict (Shamim, 2008; Farahani, 2006). Tabriz's proximity to the Caucasus enabled constant movement of activists and ideas, reinforcing collaboration between Armenian revolutionaries and Iranian freedom fighters (Barbaryan, 2004). This cooperation represents one of the earliest examples of transnational revolutionary alliance in modern Middle Eastern history, illustrating how political movements transcended national boundaries in pursuit of constitutional governance.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

Despite these achievements, the institutional weakness of Iran's emerging constitutional order created conditions under which revolutionary violence increasingly shaped political competition. Theoretical reflections on violence distinguish between overt physical coercion and systemic forms embedded within social structures (Zizek, 2013). Iranian political culture before the revolution discouraged mass participation in governance, and the sudden mobilization of diverse social forces produced intense factional rivalry (Alam, 2004; Amini, 2003). Contemporary observers described parliamentary disputes marked by physical confrontation and rhetorical hostility, revealing the fragility of newly formed political institutions (Hedayat, 1967; Majles Newspaper, 1860). Critics accused Dashnak leaders of privileging party loyalty in recruitment and control of armed units, contributing to factional polarization (Afshar, 1980). Armed groups associated with different political factions—including Armenian fighters, Bakhtiari forces, and other militias—fragmented authority in Tehran and normalized the presence of violence within political life. The assassination of prominent constitutionalist leaders and growing reliance on coercion illustrated how revolutionary violence gradually shifted from opposition to absolutism toward intra-revolutionary competition (Shamim, 2008; Forouhi & Talebi, 1998). Moreover, widespread public misunderstanding of constitutional governance limited the development of democratic norms, as many citizens lacked familiarity with parliamentary procedures or legal principles (Dowlatabadi, 1992; Kasravi, 1974). Scholars argue that extremist factions lacking broad social support often relied disproportionately on violence to maintain influence, further undermining institutional consolidation (Adamiat, 2009). The arrival of additional Caucasian militants after renewed repression in Russia strengthened armed networks and reinforced perceptions that revolutionary disorder was linked to foreign-trained fighters (Barbaryan, 2004; Grantovski, 1980).

The analysis demonstrates that the Dashnak Party simultaneously strengthened and destabilized the Constitutional Revolution. On one hand, Armenian revolutionaries contributed decisively to military victories, organizational coherence, and the defense of constitutional achievements. On the other hand, the transfer of revolutionary practices rooted in armed struggle introduced new patterns of political behavior that intensified factional conflict and legitimized coercion as a political instrument. The diffusion of militant organizational models into a society lacking stable party institutions accelerated the emergence of a political culture in which ideological rivalry frequently escalated into violence. The Constitutional experience thus illustrates the paradox of revolutionary modernization: movements seeking liberty and constitutional governance may inadvertently cultivate practices that hinder democratic institutionalization when political mobilization outpaces institutional development. The legacy of the Dashnak participation reveals how transnational revolutionary networks reshaped Iranian political culture, leaving enduring consequences for subsequent struggles over authority, legitimacy, and political order.

The Iranian Constitutional Revolution ultimately underscores the difficulty of balancing revolutionary idealism with institutional moderation. The interaction between Armenian revolutionary activism and Iranian constitutional aspirations produced both cooperation and tension, empowerment and instability. The revolutionary generation succeeded in challenging absolutism and advancing constitutional governance, yet the persistence of violent political discourse weakened prospects for long-term institutional consolidation.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۱۵ آبان ۱۴۰۳
اصلاح شده در تاریخ ۲۰ دی ۱۴۰۳
پذیرفته شده در تاریخ ۳ بهمن ۱۴۰۳
منتشر شده در تاریخ ۱ فروردین ۱۴۰۴

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۵، شماره ۵۷، صفحه ۶۵-۵۰

شاپا الکترونیکی: ۹۷۲۶-۲۲۵۱

سهم حزب داشناک در ورود گفتمان خشونت در فرهنگ سیاسی مشروطه ایران

محمدرضا علم[1*]، پیمان کریمی[2]

۱. استاد گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران
۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

ایمیل نویسنده مسئول: alam@scu.ac.ir*

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

علم، محمدرضا، و کریمی، پیمان. (۱۴۰۴). سهم حزب داشناک در ورود گفتمان خشونت در فرهنگ سیاسی مشروطه ایران. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ۱۵ (۵۷)، ۶۵-۵۰.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

چکیده

ارمنیان از مهم‌ترین اقلیت‌های قومی- دینی ایران در دوره جدید بوده‌اند که تحولات سیاسی سرزمین ارمنستان، به‌ویژه پس از تقسیم آن میان روسیه و عثمانی در عصر قاجار، بر کنش سیاسی آنان تأثیر عمیق گذاشت. در این بستر، حزب داشناکسیون به‌عنوان حزبی رادیکال با سابقه مبارزه مسلحانه در قفقاز شکل گرفت و هم‌زمان با اوج‌گیری جنبش مشروطه ایران، به‌ویژه پس از اقدامات محمدعلی‌شاه قاجار علیه مشروطه‌خواهان، به این جنبش پیوست. مسئله اصلی پژوهش بررسی سهم این حزب در ورود و گسترش گفتمان خشونت در فرهنگ سیاسی عصر مشروطه است. ضرورت این تحقیق از اهمیت شناخت عوامل مؤثر بر رادیکالیزه‌شدن فضای سیاسی و ناکامی‌های نظام نوپای مشروطه ناشی می‌شود. پژوهش با روش تحلیلی- تاریخی و با بهره‌گیری از چارچوب نظری سامان سیاسی هانتینگتون انجام شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهد پیشینه تشکیلاتی و الگوی مبارزه مسلحانه داشناک، در تقویت گرایش‌های خشونت‌گرا در درون جریان مشروطه‌خواهی نقش معناداری داشته است.

کلیدواژه‌ها: ارامنه، حزب داشناک، قاجار، گفتمان خشونت، مشروطه ایران.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

درآمد

جنبش مشروطه‌خواهی از دید احزاب سنتی ارمنی پنهان نبود. سازمان یافته‌ترین حزب ارمنیان در آن زمان «فدراسیون انقلابی ارمنیان» بود که به اختصار در زبان ارمنی به آن «داشناکسوتیون» می‌گفتند و در بخش‌های شمال ایران تشکیلات منظمی داشت. حزب داشناکسوتیون در سال ۱۸۹۰ در تفلیس بنیان نهاده شد و هدف آن دست‌یابی به آزادی‌های سیاسی و اقتصادی و آزادسازی و خودگردانی برای ارمنستان غربی (در قلمرو دولت عثمانی) بود (لازاریان، ۱۳۸۲، ص. ۲۰۵). داشناک از همان زمان به‌طور محرمانه گروه‌های نظامی کوچکی در ایران تشکیل داد و شعب حزب را برای پخش عقاید و ایدئولوژی حزب تأسیس کرد (بربریان، ۱۳۸۳، ص. ۵۳). با توجه به اینکه جنبش ایران می‌توانست در بیداری ایرانیان و مشرق زمین مؤثر باشد، ارگان‌ها و اعضای حزب داشناکسوتیون تلاش کردند تا به هر وسیله ممکن روح آزادی‌خواهی و دموکراسی را در بیداری ایرانیان بگنجانند (آموریان، ۱۳۸۵، ص. ۱-۲). مشروطه‌خواهان ایران برای اهداف مشترکِ آزادی، دموکراسی و مبارزه با استبداد متحد بودند. هم‌آوایی ارمنیان آذربایجان با جنبش مشروطیت در تلگرافی که در روزهای آغازین تشکیل مجلس تبریزی‌ها به نمایندگان آذربایجان در تهران ارسال کردند، بازتاب یافته است: «هیچ شاهدی بهتر از این نیست که جماعت ارامنه با مغایرت مذهبی شریک درد ملت آذربایجان شده، پریروز تلگرافاً به خاکپای مبارک همایونی و حضور مبارک دارالشورای اعظم عریضه نگار شده‌اند» (کسروی، ۱۳۵۳، ص. ۳۳۰). سابقه فعالیت داشناک‌ها و همکاری آنها با مشروطیت ایران حتی زودتر از آن بود که سوسیال دمکرات‌ها علناً با این جنبش همراهی کنند. در سال (۱۲۸۸ش/۱۳۲۷)، حزب داشناکسیون، با هدف حمایت از جنبش مشروطه‌خواهی در ایران، اقدام به تشکیل کمیته مرکزی هفت‌نفری در تبریز کرد. این اقدام در پی کنفرانس وارنا در بلغارستان صورت گرفت، جایی که نمایندگان ارامنه ایران حضور داشتند و تصمیم گرفتند از جنبش مشروطه حمایت کنند. پس از این کنفرانس، ۴۰ نفر از مجاهدین ارمنی به ایران اعزام شدند تا در مبارزات نظامی و سیاسی نهضت مشروطه شرکت کنند (فراهانی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۳۶۹). داشناک‌ها با تأمین نیرو، ارسال سلاح، تجهیزات نظامی و آموزش به مشروطه‌خواهان کمک شایان توجهی کردند.

این پژوهش قصد دارد به روش تحلیلی- تاریخی و بر اساس نظریه سامان سیاسی جوامعِ دستخوش دگرگونی ساموئل هانتینگتون به بررسی نقش حزب داشناک در وارد کردن گفتمان خشونت در فرهنگ سیاسی ایران بپردازد. به‌نظر می‌رسد حزب داشناک با توجه به رویکرد و اهداف حزبی خود و داشتن پیشینه زیستی مسالمت‌آمیز ارامنه در ایران در جهت کمک به جنبش مشروطه وارد ایران شد و در ایجاد خشونت‌گرایی در فرهنگ سیاسی ایران سهم داشته است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش مستقل و جامعی در بررسی سهم حزب داشناک در وارد کردن گفتمان خشونت در فرهنگ سیاسی مشروطه ایران به‌صورت تحلیلی- تاریخی صورت نپذیرفته است. فقط پژوهش‌های موردی معدودی در این زمینه انجام گرفته است. آنچه در بحث موردنظر در منابع آمده به دلیل فقدان دسترسی به اسناد حزب داشناک و همچنین عدم انتشار دست‌نوشته‌ها و خاطرات اعضای حزب ناچیز است. در تحقیقات چند محقق ارمنی در اغلب موارد نگاهی کلی، آرمانی و جانب‌دارانه به نقش ارمنیان در مشروطه ایران شده که به‌طور کامل نشان دهنده اهمیت و ابعاد موضوع نیست. آفاری (۱۳۹۸ش) در کتابش به حمایت انقلابیون قفقاز از جمله حزب ارمنی داشناک از نهضت مقاومت آذربایجان و گیلان می‌پردازد. ملک‌زاده (۱۳۷۳ش) در کتابش در زمینه اتفاقات گیلان و فتح تهران برای یپرم‌خان ارمنی ارزش زیادی قائل شده و تلاش‌های او را در مشروطه ایران ستوده است. آموریان (۱۳۵۵ش) در کتابش به نقش یپرم‌خان در انقلاب مشروطه و اقدامات او در

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

نظم‌دهی نیروها و اتفاقات بعد از ورود به تهران و فتح آن پرداخته و از او شخصیتی تأثیرگذار ساخته است. اتحادیه (۱۳۶۱ش) در کتابش به نقش اعضای حزب داشناک از جمله یپرم‌خان ارمنی در وقایع جنبش مشروطه سخن می‌گوید. آبادیان (۱۳۸۳ش) در کتابش تشکیل کمیته ستار در رشت را یکی از مهم‌ترین حوادث پس از دوره اول مشروطه می‌داند و به نقش ارامنه در تأسیس آن پرداخته است. مانوکیان (۱۳۸۳ش) در کتابش به نقش داشناکسوتیون و افراد تأثیرگذار این حزب در جنبش مشروطه ایران با تأکید بر اسناد پرداخته است. بربریان (۱۳۹۷ش) در کتابش به نقش تأثیرگذار ارمنیان ایران به‌ویژه زنان ارمنی، در جریان مشروطه پرداخته است. یرواند آبراهامیان (۱۳۷۷ش) در کتابش به مبارزات داشناک‌های سوسیالیست و ناسیونالیست برای مشروطیت می‌پردازد. یزدانی (۱۳۸۸ش) در کتابش به نقش نیروهای مشروطه و خاستگاه اجتماعی‌آنها می‌پردازد. رائین (۱۳۵۰ش) در کتابش به سیر زندگی و تلاش‌های یپرم‌خان ارمنی در جنبش مشروطه ایران پرداخته است. رفاهی طالقانی و همکاران (۱۴۰۰ش) در پژوهشی به بررسی نقش ارامنه در جنبش دهقانی در گیلان عصر قاجاری با تأکید بر اندیشه‌های مشروطه‌خواهی پرداختند. علم (۱۳۸۳ش) در پژوهشی به بررسی موانع تاریخی استقرار جامعه مدنی در ایران معاصر با تکیه‌بر ناکارآمدی نخبگان پرداخته است. وی در جهت واکاوی چالش میان روشنفکران و علما از یک سو و چالش میان ساخت قدرت که محافظه‌کار و حافظ وضع موجود بود با روشنفکران و نخبگان و آزادیخواهان و نیز چالش‌های موجود در متن جامعه و توده‌های مردم که همگی در حوزه فرهنگ سیاسی جنبش مشروطه نقش داشته‌اند را مورد بررسی قرار داده است. خلأ اصلی در پژوهش‌هایی که ذکر شد، عدم بررسی و پرداختن به نقش حزب داشناک در وارد کردن گفتمان خشونت در فرهنگ سیاسی ایران در عصر مشروطه و نپرداختن به چرایی ایجاد خشونت‌های این حزب در قفقاز به‌عنوان رهاورد داشناک در پیروزی مشروطه ایرن بوده‌است.

درگیری‌های قومی ۱۹۰۵ در قفقاز و تأثیرات آن در ایران

ارامنه در طول تاریخ معاصر ایران مهم‌ترین اقلیت دینی و قومی بوده و در تحولات حساس کشور به‌ویژه مشروطیت نقشی انکارناپذیر داشته‌اند. بعد از جنبش عظیم سیاسی و اجتماعی مشروطه، ارامنه به گونه‌ای با تحولات ایران درگیر شدند که حذف نام آنان و فهرست طولانی فعالیت‌های سیاسی آنان از تحولات اجتماعی کشور غیرممکن است (ناطق، ۱۳۷۸، ص. ۲۸۲). نام ارمنیان از سویی با حوادث فتح تهران توسط اردوی مشروطه‌خواهان گره خورده و از طرف دیگر نام برخی از آنان در فهرست رهبران احزاب سیاسی ایران معاصر ماندگار شده‌است. نخستین تشکیلات ارمنی در ایران توسط ۵ تن از روشنفکران این اقلیت در پنجم ژانویه سال ۱۸۹۱ در شهر تبریز سازماندهی شد که این تشکیلات اهداف مارکسیستی داشت (احمدی، ۱۳۷۶، ص. ۱۹). نقش ارامنه نیز در انقلاب ایران قابل‌توجه است. در فاصله سال‌های ۱۸۹۲- ۱۸۹۳/۱۳۱۰- ۱۳۱۱ در شهر ژنو سوئیس روزنامه‌ای به نام دروشاک[1]به زبان ارمنی انتشار یافت که ناشر افکار فرقه سوسیالیست ناسیونال ارمنی به‌نام داشناک-تسوتیون یعنی اتحاد و اتفاق بود که به‌طور اختصار داشناک خوانده می‌شد و به همت کریستاپور میکائیلیان نخستین بار در تفلیس تأسیس شده بود. کسانی که در انتشار آن روزنامه دست داشتند و هر یک به صورتی در حفظ و تقویت آن می‌کوشیدند به‌نام دروشاکیست معروف شدند (شمیم، ۱۳۸۷، ص. ۵۰۵). جنگ خونین و کشتار سال ۱۹۰۵ قفقاز در واقع بیشتر محصول فرایند مجموعه‌ای از تحولات سیاسی و اقتصادی بود که در پی انفصال آن نواحی از ایران و انضمام قفقاز به قلمرو روسیه تزاری شتاب خاصی یافت. پیشرفت ارامنه در صنعت و علم و رشد یافتگی فزاینده آنان در قیاس با جامعه مسلمان باعث شد بسیاری از فرصت‌های اقتصادی در قفقاز از آن ارمنی‌ها شود (سوتیوسکی، ۱۹۸۷، ص. ۴۵).

[1] Drochak.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

درگیری‌های قومی در قفقاز، سابقه‌ای طولانی دارد. از جمله دلایلی که سبب شد این درگیری‌ها شکل خونین‌تری به خود گیرد، سیاست‌های حاکمان روس بود. اولین منازعه ارمنیان و تاتارهای قفقاز به درگیری‌های بین کارگران تاتار صنایع نفت باکو با مهندسان و کارفرمایان ارمنی خود باز می‌گردد که بذر کینه و نفرت میان آنان از چندین سال پیش به دست حاکمان روس کاشته شده بود. افزون‌بر این، دولتمردان روسیه تزاری می‌خواستند که مقاومت ارمنیان را در برابر سیاست روسی سازی درهم شکنند و به آنان یادآور شوند که ارمنیان در میان توده‌های مسلمان متعصبی قرار گرفته‌اند و تنها روسیه می‌تواند امنیت جانی و مالی آنان را، چه در قفقاز و چه در عثمانی، تضمین کند مشروط بر اینکه از این پس در برابر دولت رفتار رعایای فقیر و مطیع را داشته باشند. اما آنچه سبب شد که این نفرت و کینه، میان ارمنیان و تاتارها، فزونی یابد، هجوم به ارمنیان و کشتار آنان در فوریه ۱۹۰۵ بود که سه روز به طول انجامید (یونانسیان، ۱۳۹۴، ص. ۸۳). هدف اصلی داشناک، مبارزه برای رهایی از سخت‌گیری و جور و ستم مأمورین رژیم استبداد عثمانی بود که در کمال بی‌رحمی و شقاوت به قتل عام و تاراج اموال ارامنه ساکن مشرق آسیای صغیر دست می‌زدند (شمیم، ۱۳۸۷، ص. ۵۰۶). بعضی از رُوسای مسلمانان تلویحاً به نقش روس‌ها اشاره دارند؛ روزنامه تربیت (۱۳۲۳، ص. ۹) در گزارشی از بادکوبه اظهارات شیخ‌الاسلام مسلمانان قفقاز آقای آخوندزاده را نقل می‌کند که پس از مطالبی چند در مذمت و نهی طرفین از کشتار اظهار داشته بود که ادامه درگیری‌ها و خصومت‌ورزی‌ها «بدخواه جانبین یعنی روس‌ها را خوشحال و کامیاب کرده، بهتر آن است که باز همان رسم مودتی که از پیش در میان بود برقرار گردد». به هر حال چنین درگیری‌هایی رخ داد، گروه‌هایی نیز درصدد تسری آن به قلمرو ایران برآمدند. جریده حبل المتین (۱۹۰۵، ص. ۱۱) به نقل از روزنامه حیات چاپ باکو در گزارشی مبتنی‌بر اظهارات تنی چند از ارامنه تبریز نوشت که اخیراً چند نفر از مسلمانان نخجوان وارد تبریز شده، اهالی را بر ضد ارامنه تحریک می‌نمایند، ارامنه از این فعالیت‌ها نگران شده و برای جلوگیری از بروز تشنجات احتمالی با مقامات دولتی، علما و اعیان و بزرگان تبریز ملاقات کرده و در نهایت مانع از مؤثر واقع شدن این تحریکات شدند. حاج میرزا حسن‌آقا مجتهد و حاجی میرزا عبدالکریم، از علمای برجسته وقت تبریز، نقشی مؤثر در فروکش کردن این تشنجات ایفا کردند. همچنین روزنامه تربیت (۱۳۲۳، ص. ۱۸) نامه‌ای از یکی از معتمدان ارامنه اصفهان منتشر کرد که در آن، نویسنده از برخی روزنامه‌نگاران انتقاد کرده و گله‌مند بود که چرا «به هوای نفس، مردم ایران را بر ارامنه برمی‌انگیزند و تخم دشمنی در مزارع دل‌ها می‌کارند». در این مقطع، به‌نظر می‌رسد دامنه نگرانی‌های مقامات ایرانی نیز افزایش یافته بود. چنان‌که در اواسط ربیع‌الثانی ۱۳۲۳، مظفرالدین‌شاه که در سفر فرنگ به‌سر می‌برد، طی تلگرافی از وین به تهران، از صدراعظم عین‌الدوله خواست دستور دهد: «نباید گذاشت در داخله نسبت به ارامنه بعضی اقدامات شود. زودتر جلوگیری کرده و با وزیر امور خارجه و مشیرالسلطنه گفتگو کرده، هر چه که لازم است اقدام شود» (آرشیو وزارت خارجه، ۱۳۲۳، نامه ربیع‌الثانی). هم‌سویی ارمنیان آذربایجان با جنبش مشروطیت نیز در تلگرافی که در روزهای آغازین تشکیل مجلس، تبریزی‌ها به نمایندگان آذربایجان در تهران ارسال کردند، بازتاب یافته است: «هیچ شاهدی بهتر از این نیست که جماعت ارامنه با مغایرت مذهبی شریک درد ملت آذربایجان شده، پریروز تلگرافاً به خاک‌پای مبارک همایونی و حضور مبارک دارالشورای اعظم عریضه نگار شده‌اند» (کسروی، ۱۳۵۳، ص. ۳۳۰).

در این میان، نقش محمدعلی میرزا، ولیعهد مقیم تبریز، نیز حائز اهمیت بود. بنا به گزارش حبل‌المتین (۱۳۲۴، ص. ۱۲): «حضرت والا ولیعهد با وجود استعداد مردم آذربایجان به شورش، نگذاشت یک مو از سر رعیت دولت ایران، خواه ارمنی، خواه یهودی، خواه مسلمان، در این مقدمه قفقازیه کم شود و از تدابیر او بود که شورش و اغتشاش قفقازیه به آذربایجان سرایت نکرد». این‌گونه تلاش‌ها برای جلوگیری از تداوم و گسترش درگیری‌ها بی‌پاسخ نماند. چنان‌که یکی از مجتهدان بزرگ اظهار داشت: «ما مسلمانان بادکوبه و نخجوان را که قتل نفوس می‌کنند، مسلمان حساب نمی‌کنم. مادامی که عداوت دینی و مذهبی به میان نیامده است، آنان مختار و مجاز نیستند که مرتکب این‌گونه حرکات شوند. بر فرض آن‌که یک نفر ارمنی یک یا دو نفر مسلمان را کشته باشد، دیگران حق ندارند از سایر ارامنه قصاص جویند و به روی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]
[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

آنان اسلحه کشند، بلکه لازم است قاتل را بیابند؛ نیز در احادیث وارد است که اهل کتاب نباید یکدیگر را بکشند، حتی اگر به فرمان سلطان عصر باشد» (حبل‌المتین، ۱۳۲۳، ص. ۱۴).

درگیری‌های قومی قفقاز در سال ۱۹۰۵ پایان یافت، اما این پایان، قطعی و پایدار نبود. ازسرگیری این منازعات در سال‌های پس از انقلاب ۱۹۱۷ و هم‌زمان با استقلال کوتاه‌مدت قفقاز، که خود از عوامل ناپایداری آن دوره به‌شمار می‌رفت، و نیز تجدید آن در اواخر دهه ۱۹۸۰، مقارن با فروپاشی اتحاد شوروی، نشان می‌دهد که این تنش‌ها ریشه‌دارتر از آن بودند که با یک دوره فروکش‌کردن خاتمه یابند. در سال‌های پایانی جنگ جهانی اول نیز، هم‌زمان با آغاز دور تازه‌ای از درگیری‌های قومی در قفقاز، در تبریز تلاش‌هایی مشابه برای جلوگیری از سرایت بحران صورت گرفت.

در مقاله‌ای که روزنامه ارمنی *زنگ* در ۳۱ مه ۱۹۱۹ در رثای مرگ نابه‌هنگام شیخ محمد خیابانی منتشر کرد، آمده است که در پی درگیری‌های خونین مسلمانان و ارامنه در نخجوان و اردوباد، دو نفر از چهره‌های برجسته مسلمانان اردوباد نزد خیابانی آمدند. آنان مأموریت داشتند به او پیشنهاد کنند که در برابر کشتار ترک‌های اردوباد، ارامنه تبریز نیز قتل‌عام شوند. خیابانی با انزجار تمام این «چهره‌های برجسته» را از حضور خود راند و تهدید کرد که اگر بار دیگر با چنین مأموریتی نزد او بیایند، آنان را زیر چماق له خواهد کرد. وی در میان سخنانش گفت: شما مسلمان واقعی نیستید؛ اگر مسلمان بودید، یادگارهای مقدس خانه خدا، کلیساهای ارامنه را نمی‌دزدیدید و برای فروش به تبریز نمی‌آوردید (Chapueri, 1998, p. 298).

همزیستی دیرینه طیفی متنوع از اقوام و ملل گوناگون، یکی از مؤلفه‌های اساسی «ایرانیت» به‌شمار می‌رود. همان‌گونه که در آغاز این بررسی اشاره شد، تا زمانی که قفقاز در قلمرو حکومتی ایران قرار داشت، بروز درگیری‌هایی از این دست سابقه نداشت. بی‌تردید قفقاز با جنگ‌ها، لشکرکشی‌ها و مصائب ناشی از آنها بیگانه نبود؛ اما درگیری‌های «قومی» به معنای خاص آن، آن‌گونه که از سال‌های آغازین قرن بیستم در آن سامان پدیدار شد، پیشینه‌ای نداشت. استمرار سنت دیرینه مملکت‌داری در ایران، در کنار افول این رویکرد در سرزمین‌های جداشده و جایگزینی سیاستی که بنیان حکومت را نه بر همزیستی اتباع، بلکه بر تعارض و رویارویی آنان استوار می‌کرد، زمینه‌ساز تنش‌هایی تازه شد (اردوبادی، ۱۳۸۰، ص. ۱۵۲).

نقش حزب داشناک در پیروزی جنبش مشروطه

در نظام اداری و حکومتی‌ای که پس از چیرگی روس‌ها بر قفقاز استقرار یافت، اصل انطباق تقسیمات اداری با ترکیب قومی و فرهنگی مناطق، هرگز مورد توجه قرار نگرفت. برعکس، چنان‌که شواهد تاریخی نشان می‌دهد، مقامات روسی از هر عاملی که به تشدید تنش‌های قومی میان اتباع امپراتوری می‌انجامید، استقبال می‌کردند و در موارد متعددی از این وضعیت برای تثبیت و تداوم سلطه خویش بهره می‌بردند. تحولات اداری در مناطق ارمنی‌نشین قفقاز در این دوره، نمونه‌ای روشن از چنین خط‌مشی‌ای به‌شمار می‌رود (بیات، ۱۳۷۲، ص. ۱۵).

از سال‌های پایانی قرن نوزدهم میلادی، هم‌زمان با اوج‌گیری تحولات سیاسی و فرهنگی در میان اقوام قفقاز، به‌ویژه گرجیان و ارمنیان، دولت روسیه با رشد فزاینده جنبش‌های ملی در میان اتباع خود مواجه شد. واکنش نخستین حکومت تزاری در برابر این حرکت‌ها، اتخاذ سیاست سرکوب و اعمال محدودیت‌های گسترده بود. نیکلای دوم در سال ۱۸۹۶ فرمانداری کل قفقاز را به شاهزاده گالیتسین سپرد؛ فردی که با شدت و قاطعیت سیاست روسی‌سازی اجباری را پی گرفت. وی با تعطیل کردن مدارس و مؤسسات فرهنگی ارمنیان، توقیف اموال کلیساهای ارمنی و گرجی، و نیز اعطای برخی امتیازات اداری به مسلمانان، کوشید اقوام مختلف قفقاز را در برابر یکدیگر قرار دهد. این سیاست در بستری سیاسی و اجتماعی اجرا می‌شد که زمینه بروز تنش را فراهم ساخته بود (همان، ص. ۱۷).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

با گسترش انقلاب روسیه، دولت تزاری به سرکوب انقلابیون روی آورد؛ زیرا به‌خوبی آگاه بود که ورود قفقاز به صحنه انقلاب، با توجه به ظرفیت عظیم انسانی و اقتصادی آن، می‌تواند ضربه‌ای جدی بر پیکر حکومت وارد سازد. از این‌رو، ایجاد درگیری‌های قومی در قفقاز به‌مثابه ابزاری برای دور نگاه داشتن این منطقه از تحولات انقلابی مورد استفاده قرار گرفت. افزون‌بر این، سیاست واداشتن اقوام مختلف امپراتوری به پذیرش آیین ارتدوکس روسی نیز با جدیت دنبال می‌شد (یونانسیان، ۱۳۹۴، ص. ۸۲).

در چنین فضایی، حزب داشناکسوتیون در سال ۱۸۹۰ در تفلیس تأسیس شد. هدف اصلی این حزب، دستیابی به آزادی‌های سیاسی و اقتصادی برای ارمنستان غربی، واقع در قلمرو دولت عثمانی، و تحقق خودگردانی آن منطقه بود (لازاریان، ۱۳۸۲، ص. ۲۰۵). فعالیت‌های حزب در ایران از اواخر سده نوزدهم آغاز شد. این حزب به‌طور محرمانه گروه‌های نظامی کوچکی در ایران سازمان‌دهی کرد و از طریق نشر عقاید و ایدئولوژی خود، شعباتی را در نقاط مختلف بنیان نهاد (بربریان، ۱۳۸۳، ص. ۵۳).

از سال ۱۲۸۵ش/۱۹۰۶، هم‌زمان با اوج‌گیری جنبش آزادی‌خواهی در ایران، حزب داشناک نسبت به تحولات مشروطه توجه نشان داد. در درون حزب، دو دیدگاه متفاوت شکل گرفت: مخالفان مشارکت در جنبش مشروطه معتقد بودند ورود به این عرصه، توان نظامی حزب را کاهش داده و نیروهای آن را که در نبرد با عثمانی بدان‌ها نیاز بود، در معرض خطر قرار می‌دهد. در مقابل، موافقان استدلال می‌کردند که حمایت از استقرار نظام مشروطه در ایران می‌تواند بر ساختار استبدادی عثمانی نیز اثرگذار باشد (بربریان، ۱۳۸۵، ص. ۲۲). آنان امیدوار بودند که شکل‌گیری حکومتی مشروطه و مردمی در منطقه، به بهبود وضعیت «مسئله ارمنی» و دستیابی ارمنیان ارمنستان غربی به نوعی خودمختاری داخلی بینجامد.

روستوم، با نام اصلی استپان زوریان، از بنیان‌گذاران و چهره‌های برجسته حزب، از جمله حامیان مشارکت در جنبش مشروطه ایران بود. در نشست کمیته محلی حزب در تبریز، نمایندگانی از سایر مناطق ارمنی‌نشین ایران نیز حضور داشتند. پیرم داویدیان به نمایندگی از گیلان در این جلسه شرکت کرد. پس از بررسی اوضاع سیاسی ایران، کمیته رأی به مشارکت ارمنیان در جنبش مشروطه داد و این پیشنهاد را برای تصویب نهایی به چهارمین کنگره سراسری حزب ارسال کرد. کنگره در سال ۱۹۰۷ در وین برگزار شد و پیشنهاد کمیته تبریز را تصویب و قطعنامه‌ای در این خصوص صادر کرد (آموریان، ۱۹۷۶، ج. ۱، ص. ۱).

نکته‌ای که در بسیاری از تواریخ مشروطه کمتر بازتاب یافته، انعقاد قراردادی محرمانه میان نماینده اعزامی داشناکسیوتیون، «رستوم»، و برخی رهبران مشروطه در تهران، از جمله تقی‌زاده و مستشارالدوله، پیش از اقدام محمدعلی‌شاه علیه مشروطه است. بر اساس این توافق، گروهی از ارمنیان مأمور شدند تحت رهبری پیرم‌خان در راه آزادی ایران همکاری کنند و نقش مؤثری در این مسیر ایفا نمایند. از جمله آنان «سدراک» در تبریز بود که در شمار مشاوران نزدیک ستارخان قرار داشت (ثقه‌الاسلام تبریزی، ۱۳۵۵، ص. ۴۵۵).

پیرم‌خان صرفاً بر اساس تعهدات حزبی وارد میدان مبارزه نشد؛ بلکه ایران را سرزمینی می‌دانست که به آن مدیون است و اکنون فرصتی یافته بود تا دین خود را ادا کند. به تعبیر برخی منابع، ایران به او امنیت، آسایش، کار و امکان زندگی بخشیده بود (مانوکیان، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۷). وی در نبردهای قزوین، کرج، بادامک (شهریار)، فتح تهران، مقابله با شاهسون‌های آذربایجان و جنگ با ارشدالدوله و سالارالدوله نقش محوری داشت و از برجسته‌ترین چهره‌های نظامی مشروطه به‌شمار می‌رفت (رائین، ۱۳۵۶، ص. ۵۱۵–۵۱۷). محبوبیت او چنان بود که رزمندگان، از سر ارادت، وی را «پدر» می‌خواندند و حتی مسلمانان از واژه ارمنی «هایرِیک» برای خطاب به او استفاده می‌کردند (ملک‌زاده، ۱۳۷۳، ج. ۷، ص. ۱۵۲۱).

همکاری مجاهدان قفقاز با آزادی‌خواهان ایرانی در چارچوب اهداف مشترکی شکل گرفت که برای هر دو سوی، نوید آزادی و عدالت در بر داشت. کمیته مرکزی انقلاب ایران و انقلابیون تبریز، نمایندگانی به کمیته ولایتی سوسیال‌دموکرات‌های کارگران قفقاز اعزام کردند و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

خواستار یاری شدند. این کمیته، با توجه به افکار عمومی کارگران، تصمیم به مداخله گرفت و قطعنامه‌ای صادر کرد که بر اساس آن، نیروهای دارای سابقه نظامی و متخصصان فنی بسیج و با سلاح و مهمات تجهیز شده و به‌صورت گروه‌های مجزا به ایران اعزام شوند. نخستین گروه از تفلیس به جلفا حرکت کرد، از رود ارس گذشت و خود را به تبریز رساند و در کنار ستارخان به عملیات نظامی پرداخت؛ در این مقطع برای نخستین‌بار از بمب دستی در این نبردها استفاده شد (شمیم، ۱۳۸۷، ص. ۵۰۶).

امکان ایفای نقش ارمنیان قفقاز در ایران، تا حد زیادی مرهون حضور پیشین و فعال اقلیت ارمنی در ایران، به‌ویژه در آذربایجان، بود. اگرچه سابقه حضور ارمنیان در ایران به سده‌های پیشین بازمی‌گردد، اما در آغاز قرن بیستم، تبریز به یکی از مراکز اصلی فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی ارمنیان تبدیل شده بود. نزدیکی راهبردی این شهر به قفقاز و سهولت رفت‌وآمد معلمان، فعالان و مبارزان سیاسی، در شکل‌گیری این موقعیت نقش داشت. افزون‌بر این، روشنفکران و کارگران باکویی نیز در گسترش فعالیت‌های سیاسی و فکری مسلمانان آذربایجان ایران تأثیرگذار بودند (بربریان، ۱۳۸۵، ص. ۳۶).

پیوند و همکاری میان مبارزان ایرانی و ارمنی در جریان مشروطه، از منظر تاریخی یکی از نمونه‌های برجسته همگرایی سیاسی و نظامی در منطقه به‌شمار می‌رود؛ تجربه‌ای که در حافظه سیاسی هر دو جامعه، به‌عنوان نمونه‌ای از همکاری در مسیر آزادی‌خواهی ثبت شده‌است (مانوکیان، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۹).

نحوه ورود خشونت داشناک در فرهنگ سیاسی مشروطه

در نظام‌های اجتماعی و سیاسی، می‌توان از دو گونه خشونت سخن گفت: خشونت آشکار و خشونت پنهان. اسلاوی ژیژک انواع خشونت را به اشکالی چون خشونت کنش‌گرایانه و کنش‌پذیرانه، نمادین، سیستمی، خدایگانی و اسطوره‌ای تقسیم می‌کند و بر آن است که خشونت سیستمی در واقع برآیند ترکیب خشونت کنش‌پذیرانه و نمادین است (ژیژک، ۱۳۹۲، ص. ۲۰). خشونت کنش‌گرایانه از سنخ خشونت آشکار است و از سوی کنشگران اجتماعی، دستگاه‌های سرکوب و انضباط یا حتی توده‌های سنت‌گرا اعمال می‌شود و به‌مثابه ابزاری برای پیشبرد اهداف مورد استفاده قرار می‌گیرد. در مقابل، خشونت سیستمی پیامد منطقی عملکرد به‌ظاهر عادی و روان ساختارهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است که آثار آن می‌تواند عمیق و گاه فاجعه‌بار باشد.

در سنت فرهنگ سیاسی ایران و ساخت قدرت در دوره‌های پیشامشروطه، ورود مردم و گروه‌های اجتماعی به عرصه سیاست امری مذموم تلقی می‌شد و هیأت حاکمه پرهیز از آن را واجب می‌شمرد (علم، ۱۳۸۳، ص. ۳). در چنین بستری، شکل‌گیری جامعه مدنی مستلزم تحقق مؤلفه‌هایی چون مشارکت گسترده سیاسی و اجتماعی، ارتقای آگاهی عمومی، قانون‌مداری، تحرک اجتماعی، وجود فضای باز سیاسی، توزیع متوازن قدرت، نقدپذیری منابع اقتدار، رقابت سالم سیاسی و تکثرگرایی است. تحقق این ویژگی‌ها مستلزم نقش‌آفرینی فعال نیروهای اجتماعی، طبقات و اقشار، نهادهای مدنی و دولت است. گذار از جامعه سنتی به جامعه مدنی نیز بدون تحول در نگرش مردم و نیروهای اجتماعی ممکن نیست؛ به‌گونه‌ای که وابستگی به ناجی و قهرمان جای خود را به خوداتکایی و مسئولیت‌پذیری جمعی بدهد (شارپ و هلوی، ۱۳۸۶، ص. ۲۱).

هرچند ساختار سیاسی ایران در عصر قاجار استبدادی بود، اما تمرکز قدرت هنوز به حدی نرسیده بود که دولت بتواند اراده خود را به‌صورت یک‌جانبه بر جامعه تحمیل کند. از این‌رو، نیروهای اجتماعی به‌عنوان بازیگران مؤثر در عرصه قدرت مطرح شدند و در تحولات سیاسی مشارکت یافتند. ساختار سلطنت قاجار را می‌توان به منظومه‌ای تشبیه کرد که شاه در مرکز آن قرار دارد و پیرامون او عناصر و نیروهایی با کارکردهای متفاوت سازمان یافته‌اند (امینی، ۱۳۸۲، ص. ۱۳). با این حال، ضعف نهادینه‌شدن تحزب و رقابت سیاسی قانونمند، فضای سیاسی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

را مستعد تنش و خشونت می‌ساخت. چنان‌که در یکی از گزارش‌های مطبوعاتی آمده است: «احزاب سیاسی ما را هیچ فرقی با دسته‌بندی‌های حیدری و نعمتی‌های سابق نبود» (حبل‌المتین، ۱۲۳۹، ص. ۱۶). با توجه به جایگاه حبل‌المتین در مطبوعات آن دوره، این داوری بازتاب‌دهنده عمق بحران تحزب در ایران مشروطه است. افزون‌بر این، ضعف سیاسی نخبگان در ناکامی فرآیند گذار به نظامی پایدار نیز نقشی تعیین‌کننده داشت (علم، ۱۳۸۳، ص. ۱۹).

گزارش‌های معاصران نیز از خشونت کلامی و فیزیکی در مجلس حکایت دارد. هدایت (۱۳۴۶، ص. ۳۵) صحنه‌هایی را توصیف می‌کند که در آن «دندان خرد می‌کنند و سر می‌شکنند» و اوضاع را به «گود زورخانه» تشبیه می‌کند. در روزنامه مجلس (۱۲۳۹، ص. ۱۱) نیز مطالبی از زبان حزب اعتدالیون علیه حزب دموکرات منتشر شد که بیانگر غلبه منش غیراصولی و رقابت‌های حذفی در میان احزاب بود؛ به‌گونه‌ای که هر یک دیگری را به انحصارطلبی و بهره‌برداری حزبی از ادارات متهم می‌کرد.

در این فضا، انتقادهایی نیز متوجه حزب داشناکسیون و یپرم‌خان شد. تقی‌زاده ادعا می‌کرد که یپرم‌خان تسلیحات در اختیار خود را به کمیته داشناک تحویل داده و در استخدام نیروها گرایش حزبی را شرط قرار داده است (افشار، ۱۳۵۹، ص. ۲۲۳). هم‌زمان، کشاکش‌های مطبوعاتی و منازعات فراکسیونی در مجلس، فضای سیاسی را آکنده از تهمت و اتهام ساخته بود. اختلافات مرامی به دسته‌بندی‌ها و دسیسه‌کاری‌ها انجامید و زمینه را برای گسترش بی‌اعتمادی فراهم کرد.

در چنین شرایطی، حضور نیروهای مسلح وابسته به جریان‌های مختلف، از جمله یپرم‌خان، بختیاری‌ها و دیگر گروه‌ها، به چندپارگی قدرت در پایتخت انجامید. ترور سیدعبدالله بهبهانی در ۱۳۲۸ق و نسبت دادن آن به رقیب سیاسی، نشان‌دهنده اوج‌گیری خشونت درون‌گفتمانی در میان مشروطه‌خواهان بود (شمیم، ۱۳۸۷، ص. ۵۲۵). به‌تدریج، خشونت از ابزاری علیه استبداد به ابزاری در رقابت‌های درون‌جریانی تبدیل شد.

از سال ۱۹۰۸ تا ۱۹۱۲، به‌سبب سرکوب شدید انقلابیون و فعالان سیاسی قفقاز، سوی پ.آ.استولیپین[1] رییس شورای وزرای روسیه تزاری، بسیاری از فعالان سیاسی، از جمله اعضای داشناک، به ایران پناه آوردند و فعالیت‌های خود را در فضای نسبتاً بازتر ایران ادامه دادند. این امر به تقویت حضور و نفوذ جریان‌های ارمنی در تحولات مشروطه انجامید. برخی از این افراد، مانند کری آرشاک گاوافیان[2]، در سازمان‌دهی داوطلبان ارمنی نقش داشتند. هم‌زمان، گروه‌های سوسیال‌دموکرات مسلمان نیز در انتقال اسلحه از باکو به انزلی فعال بودند و ۱۳۵ نفر گرجی را به سرپرستی هنچاکیست سِدراک بانوریان (میرزویان)[3] از قفقاز به ایران اعزام کردند (بربریان، ۱۳۸۳، ص. ۴۵).

با این حال، برخی پژوهشگران بر این باورند که جریان افراطی مشروطه‌خواه، پایگاه اجتماعی مستحکمی نداشت و قدرت آن بیش از هر چیز در توسل به خشونت نهفته بود؛ به‌گونه‌ای که بدون ابزار خشونت از نفوذ سیاسی گسترده برخوردار نبود (آدمیت، ۱۳۸۸، ص. ۲۸۹). از این منظر، خشونت سیاسی در سال‌های پس از استقرار نظام مشروطه نیز تداوم یافت و حتی علیه برخی از مشروطه‌طلبان به‌کار رفت (فروهی و طالبی، ۱۳۷۷، ص. ۲۶۱).

افزون‌بر این، ضعف آگاهی عمومی نسبت به ماهیت حکومت قانون و سازوکارهای آن، زمینه‌ساز سوءبرداشت‌ها و انتظارات نادرست از مشروطه بود. بسیاری از مردم، مفاهیمی چون مجلس و قانون اساسی را به‌درستی درک نمی‌کردند و حتی مجلس را نهادی برای تنظیم قیمت

[1] P. A. Stolipin.
[2] Keri Arshak Gavafian.
[3] Sedrak Banvorian (Mirzoian).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]
[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

ارزاق می‌پنداشتند (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱، ج. ۲، ص. ۸۳). کسروی (۱۳۵۳، ص. ۹) نیز ناآگاهی و پراکندگی نیروهای اجتماعی را از عوامل شکست مشروطه دانسته است.

در قیام رشت در فوریه ۱۹۰۹ نیز حضور انقلابیون قفقاز و شکل‌گیری کمیته‌های انقلابی تحت نفوذ سوسیال‌دموکرات‌ها و داشناک‌ها مشاهده می‌شود (گرانتوفسکی، ۱۳۵۹، ص. ۳۹۴). این حضور، در کنار استفاده از سلاح و مواد منفجره، در ذهن برخی جریان‌های مذهبی و سیاسی این تصور را تقویت کرد که خشونت و هرج‌ومرج ناشی از فعالیت مجاهدان قفقازی است. چنان‌که در یکی از نقل‌ها، ورود دستجات ارامنه و قفقازی با بمب و اسلحه به ایران، به‌عنوان نتیجه نامطلوب مشروطه مورد انتقاد قرار گرفته است (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱، ص. ۷۲).

بدین‌ترتیب، ورود و گسترش الگوهای مبارزه مسلحانه و خشونت انقلابی، که بخشی از آن از تجربه‌های قفقاز به ایران منتقل شد، در تعامل با ضعف نهادهای سیاسی، ناپختگی تحزب و شکنندگی فرهنگ مدنی، به شکل‌گیری گونه‌ای از خشونت سیاسی در فرهنگ مشروطه انجامید؛ خشونتی که از مبارزه علیه استبداد آغاز شد، اما در ادامه به درون جبهه مشروطه نیز سرایت کرد و بر سرنوشت آن تأثیر گذاشت.

نتیجه

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اراده و کنش سیاسی ارامنه قفقاز در دوره مشروطه عمدتاً از طریق حزب داشناکسیون نمایندگی می‌شد؛ حزبی که در سال ۱۲۶۸ش/۱۸۹۰ تأسیس شد و در بستر تحولات قفقاز و اروپا، حامل و منتقل‌کننده برخی اندیشه‌های سوسیال‌دموکراتیک به ایران بود. ارتباط ارامنه با تحولات مشروطه ایران بیش از هر چیز از رهگذر این حزب و مشارکت فعال نیروهای آن، به‌ویژه چهره‌هایی چون یپرم‌خان، صورت گرفت. این پیوند سازمان‌یافته، به تقویت توان نظامی و تشکیلاتی نیروهای مشروطه‌خواه انجامید و در مقاطعی به تثبیت دستاوردهای انقلاب یاری رساند. با این حال، بررسی روند تحولات پس از استقرار نظام مشروطیت نشان می‌دهد که بخشی از خشونت‌ورزی نیروهای انقلابی، واکنشی به اقدامات خشونت‌آمیز مخالفان و جریان‌های برانداز بود؛ اما این خشونت صرفاً در چارچوب مقابله با استبداد باقی نماند. در عمل، افراطی‌گری و خشونت‌طلبی به عرصه رقابت‌ها و اختلافات درون‌جبهه‌ای نیز سرایت کرد و مناسبات میان مشروطه‌خواهان افراطی و نیروهای معتدل یا منتقد را متأثر ساخت. تهدید، تخریب شخصیتی، شایعه‌سازی، حذف سیاسی و حتی کاربرد قهر فیزیکی، بخشی از ابزارهای این کشاکش درون‌گفتمانی بود. بر این اساس، می‌توان استدلال کرد که یکی از عوامل مهم ناکامی‌ها و تنگناهای نظام نوپای مشروطه، غلبه گفتمان افراطی‌گری بر فرهنگ اعتدال و مدارای سیاسی بود. در چنین فضایی، عقلانیت سیاسی، تساهل، رقابت سالم حزبی و احترام به حقوق مدنی مخالفان مجال نهادینه‌شدن نیافت. سهم‌خواهی‌های فردی و گروهی، و تقدم منافع جناحی بر مصالح ملی، به بروز خشونت‌هایی انجامید که سرمایه اجتماعی انقلاب را فرسایش داد. حزب داشناکسیون از رهگذر حضور فداییان در صفوف مجاهدان، شبکه‌های اطلاع‌رسانی و نقش‌آفرینی در تجهیز نیروها، سهم قابل توجهی در پویایی و پیشبرد جنبش مشروطه داشت؛ اما هم‌زمان، ورود الگوهای مبارزه مسلحانه و سازمان‌دهی انقلابی قفقازی به فضای سیاسی ایران، به تقویت عنصر خشونت در فرهنگ سیاسی این دوره یاری رساند. تجربه مشروطه نشان می‌دهد که فقدان توازن میان آرمان‌خواهی انقلابی و ضرورت اعتدال سیاسی، چگونه می‌تواند فرآیند نهادسازی دموکراتیک را با چالش‌های جدی مواجه سازد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت شده‌است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

آبادیان، حسین (۱۳۸۳ش). در *بحران مشروطیت*. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی.

اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱ش). *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت در دوره اول و دوم مجلس شورای ملی*. تهران: گستره.

احمدی، حمید (۱۳۷۶ش). «تجربه تازه‌ای در تاریخ شفاهی سه نسل مبارزان جنبش چپ». نقطه. سال۵. شماره۷. بهار. ص۱۵-۲۵.

آدمیت، فریدون (۱۳۸۸ش). *مجلس اول و بحران آزادی*. تهران: روشنگران و مطالعات زنان.

اردوبادی، محمدسعید (۱۳۸۰ش). *سال‌های خونین*. ترجمه علیرضا نقی‌پور. تبریز: اختر.

آرشیو وزارت خارجه (۱۳۲۳). کارتن۲۱. ۲۲. پوشه ۱۳. نامه ربیع الثانی ۱۳۲۳.

آفاری، ژانت (۱۳۹۸ش). *تاریخ مشروطه ایران*. ترجمه رضا رضایی. تهران: بیستون.

افشار، ایرج (۱۳۵۹ش). *اوراق تازه یاب مشروطیت*. تهران: جاوید.

آموریان، آندره (۱۳۵۵ش). *حماسه بپرم*. ترجمه هرایر خالاتیان. تهران: جاویدان.

_____ (۱۳۸۵ش). *حزب داشناکسوتیون و مشروطه ایران*. تهران: آلیک.

_____ (۱۹۷۶). *مجموعه اسناد داشناکسوتیون. بپرم و مشروطیت ایران*. تهران: آلیک.

امینی، علیرضا (۱۳۸۲ش). *تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی ایران (از قاجاریه تا رضاشاه)*. تهران: قومس.

بربریان، هوری (۱۳۸۳ش ب). *داشناکسوتیون، نقش ارامنه*. ترجمه الهامه مفتاح. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

_____ (۱۳۸۵ش). «نقش ارمنیان در نهضت مشروطه ایران». پیمان. سال۱۰. شماره۳۶. تابستان. ص۵-۴۴.

_____ (۱۳۹۷ش). *ارامنه و انقلاب مشروطه ایران*. ترجمه سامیه جرفی. تهران: شیرازه.

بیات، کاوه (۱۳۷۲ش). *بحران قراباغ*. تهران: پروین.

تربیت (۱۳۲۳). شماره ۸. نمره ۳۵۵. پنج شنبه ۹ محرم.

ثقه الاسلام تبریزی، علی بن موسی (۱۳۵۵ش). *مجموعه آثار قلمی ثقة الاسلام شهید تبریزی*. تهران: انجمن آثار ملی.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

حبل المتین؛ ۱۹۰۵: شماره۹. سال سیزدهم، ۱۳۲۴: شماره۵. سال چهاردهم، ۱۳۲۳: شماره۹. سال سیزدهم، ۱۲۳۹: شماره۱۵. سال دوازدهم.

دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱ش). *حیات یحیی*. تهران: عطار.

رائین، اسماعیل (۱۳۵۰ش). *پیرم خان* سردار. تهران: بدرقه جاویدان.

_____ (۱۳۵۶ش). *ایرانیان ارمنی*. تهران: امیرکبیر.

رفاهی طالقانی، رضا و همکاران (۱۴۰۰ش). «نقش ارامنه در جنبش دهقانی در گیلان عصر قاجاری با تأکید بر اندیشه‌های مشروطه‌خواهی». تاریخ (دانشگاه آزاد اسلامی واحد محلات). پاییز. شماره۶۲. ص۳۰۵-۳۴۰.

روزنامه مجلس (۱۲۳۹)، دور دوم، جلد اول، شماره۲۳.

ژیژک، اسلامی (۱۳۹۲ش). *کژنگریستن، مقدمه‌ای بر ژاک لاکان*. ترجمه صالح نجفی و مازیار اسلامی. تهران: رخداد نو.

سوتیوسکی، تادایوس (۱۹۸۷). *آذربایجان روسیه، شکل گیری هویت ملی در یک جامعه مسلمان*. ترجمه ا. آیدین. آلمان: استراسبورگ.

شارپ، جین و رابرت هلوی (۱۳۸۶ش). *جامعه مدنی، مبارزه مدنی*. ترجمه مهدی کلانتر زاده. تهران: نگاه.

شمیم، علی اصغر (۱۳۸۷ش). *ایران در دوره سلطنت قاجار*. تهران: بهزاد.

علم، محمدرضا (۱۳۸۳ش). «بررسی موانع تاریخی استقرار جامعه مدنی در ایران معاصر با تکیه‌بر ناکارآمدی نخبگان». پژوهشنامه علوم انسانی. ش۳۸. تابستان. ص۱-۲۰.

فراهانی، حسن (۱۳۸۵ش). *روز شمار تاریخ معاصر ایران*. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

فروحی، علی و فرامرز طالبی (۱۳۷۷ش). *ارمنیان گیلان*. رشت: گیلکان.

کسروی، احمد (۱۳۵۳ش). *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: امیرکبیر.

گرانتوفسکی، ادوین‌آرویدوویچ (۱۳۵۹ش). *تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز*. ترجمه کیخسرو کشاورزی. تهران: پویش.

لازاریان، ژانت (۱۳۸۲). *دانشنامه ایرانیان ارمنی*. تهران: هیرمند.

مانوکیان، آرپی (۱۳۸۳ش). *حزب داشناک و جریان نهضت مشروطه*.تهران: دامرنگ.

ملکزاده، مهدی (۱۳۷۳س). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*. تهران: علمی.

ناطق، هما (۱۳۷۸ش). «پیامدهای سیاسی و اقتصادی تنظیمات عثمانی». *بخارا*. شماره۵. فروردین و اردیبهشت.ص۲۸۰-۲۸۸.

هدایت (مخبرالسلطنه)، مهدیقلی (۱۳۴۶). خاطرات و خطرات (نوشته‌ای ازتاریخ شش پادشاه وگوشه ای از دوره زندگی من). تهران: زوار.

یزدانی، سهراب (۱۳۸۸ش). *مجاهدان مشروطه. تهران: نی.*

یونانسیان، ایساک (۱۳۹۴ش). «درگیری ارمنی-تاتاری و کشتارهای ارمنیان باکو (۱۹۰۵—۱۹۰۶م)». پیمان. سال نوزدهم. ش۷۳. پاییز. ص۸۲-۹۳.

References

Abadian, Hossein (2004). *Dar Bohran-e Mashroutiyat*. Tehran: Moasseseh-ye Motale'at va Pizhuhesh-haye Siyasi. [In Persian]

Adamiat, Fereidoun (2009). *Majles-e Aval va Bohran-e Azadi*. Tehran: Roshangaran va Motale'at-e Zanan. [In Persian]

Afary, Janet (2019). *Tarikh-e Mashrouteh-ye Iran*. Translated by Reza Rezaei. Tehran: Bistoon. [In Persian]

Afshar, Iraj (1980). *Oraqe-ye Tazeh-Yab Mashroutiyat*. Tehran: Javid. [In Persian]

Ahmadi, Hamid (1997). "Tajrobe-ye Taze'i dar Tarikh-e Shafahi-ye Se Nasl-e Mobarezane Jonbesh-e Chap". *Noghteh*. Volume 5, Issue 7, Spring, p15–25. [In Persian]

Alam, Mohammad Reza (2004). "Barresi-ye Mavane'e Tarikhi-ye Esteghrar-e Jame'e Madani dar Iran-e Mo'asir ba Takid bar Nakara'amadi-ye Nokhbeghan". *Pazhooheshnameh-ye Uloum-e Insani*. Issue 38. Summer. p1–20. [In Persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]

Amini, Alireza (2003). *Tarikh-e Tahavolat-e Siyasi-ye Ijtemai-ye Iran (Az Qajarieh Ta Reza Shah)*. Tehran: Qomus. [In Persian]
Amourian, Andre (1976). *Hamasah-ye Yeprem*. Translated by Harayr Khalatian. Tehran: Javidan. [In Persian]
Amourian, Andre (1976). *Majmou'e Asnad-e Dashnaktsutyun, Yeprem va Mashrouteh-ye Iran*. Tehran: Alik. [In Persian]
Amourian, Andre (2006). *Hezb-e Dashnaktsutyun va Mashrouteh-ye Iran*. Tehran: Alik. [In Persian]
Barbaryan, Houri (2004). *Dashnaktsutyun, Naghsh-e Aramaneh*. Translated by Elhameh Moftah. Tehran: Center for Re-discovery of Islam and Iran. [In Persian]
Barbaryan, Houri (2006). "Naqsh-e Armanian dar Nahzat-e Mashrouteh-ye Iran". *Peyman*. Volume 10. Issue 36. Summer. p5–44. [In Persian]
Barbaryan, Houri (2018). *Aramaneh va Enghelab-e Mashrouteh-ye Iran*. Translated by Samieh Jorfi. Tehran: Shirazeh. [In Persian]
Bayat, Kaveh (1993). *Bohran-e Karabagh*. Tehran: Parvin. [In Persian]
Chapueri, C. *The Armenians of Iran.* Harvard Middle Eastern Monograph. Harvard University Press. Newyork: 1998.
Dowlatabadi, Yahya (1992). *Hayat-e Yahya*. Tehran: Attar. [In Persian]
Etehadieh, Mansoureh (1982). *Paydaysh va Tahavol-e Ahzab-e Siyasi Mashroutiyat dar Dowre-ye Aval va Dovom Majles Shoura-ye Melli*. Tehran: Gostareh. [In Persian]
Farahani, Hassan (2006). *Rooz-Shomar-e Tarikh-e Mo'aser-e Iran*. Tehran: Moasseseh-ye Motale'at va Pizhuhesh-haye Siyasi. [In Persian]
Forouhi, Ali and Faramarz Talebi (1998). *Aramaneh-ye Gilan*. Rasht: Gilkan. [In Persian]
Grantovski, Edwin-Arovidovich (1980). *Tarikh-e Iran az Zaman-e Bastan ta Emruz*. Translated by Keykhosro Keshavarzi. Tehran: Poyesh. [In Persian]
Habl al-Matin; 1905: Issue 9, Volume 13; 1324: Issue 5, Volume 14; 1323: Issue 9, Volume 17; 1239: Issue 15, Volume 12. [In Arabic]
Hedayat (Mokhber al-Saltaneh), Mehdiqoli (1967). *Khaterat va Khatarat*. Tehran: Zavvar. [In Persian]
Kasravi, Ahmad (1974). *Tarikh-e Mashrouteh-ye Iran*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
Lazarian, Janet (2003). *Daneshnameh-ye Iraniyan-e Armeni*. Tehran: Hirmand. [In Persian]
Majles Newspaper (1860), Second Period, Volume 1, Issue 23. [In Persian]
Malekzadeh, Mehdi (1994). *Tarikh-e Enghelab-e Mashrouteh-e Iran*. Tehran: Elmi. [In Persian]
Manoukian, Arpi (2004). *Dashnak Party and the Constitutional Revolution Movement*. Tehran: Damarang. [In Persian]
Ministry of Foreign Affairs Archives (1944). Carton 21, 22. Folder 13. Letter from Rabi' al-Thani, 1323 AH. [In Persian]
Nateg, Homa (1999). "Payamadhaye Siyasi va Eghtesadi-ye Tazminat-haye Osmani". *Bukhara*. Issue 5. Farvardin and Ordibehesht, p280–288. [In Persian]
Ordobadi, Mohammad Saeed (2001). *Sal-haye Khonin*. Translated by Alireza Naqipour. Tabriz: Akhtar. [In Persian]
Ra'in, Esmail (1971). *Yeprem Khan Sardar*. Tehran: Bedraga Javidan. [In Persian]
Ra'in, Esmail (1977). *Iranians-e Armeni*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
Refahi Taleqani, Reza, et al. (2021). "The role of Armenians in the peasant movement in Gilan during the Qajar period With an emphasis on constitutionalist ideas". *Tarikh (Daneshgah-e Azad Islami, Vahed-e Mahallat)*. Fall. Issue 62. p305–340. [In Persian]
Shamim, Ali Asghar (2008). *Iran dar Dowre-ye Saltanat-e Qajar*. Tehran: Behzad. [In Persian]
Sharp, Jane and Robert Halloway (2007). *Civil Society, Civil Struggle*. Translated by Mahdi Kalantarzadeh. Tehran: Negah. [In Persian]
Sutyoski, Tadeusz (1987). *Russian Azerbaijan, The Formation of National Identity in a Muslim Society*. Translated by A. Aydin. Germany: Strasbourg. [In English]
Tarbiat (1944). Issue 8, No. 355, Thursday, 9th of Muharram. [In Persian]
Thiqat al-Islam Tabrizi, Ali ibn Musa (1976). *Majmou'e Asar-e Qalami-ye Thiqat al-Islam Shahid Tabrizi*. Tehran: National Heritage Society. [In Persian]
Yazdani, Sohrab (2009). *Mujahidan-e Mashrouteh*. Tehran: Ni. [In Persian]
Yonansian, Isaac (2015). "Dargiri-ye Armeni-Tatari va Koshthar-haye Armanian Baku (1905–1906)." *Peyman*. Volume 19. Issue 73. Fall. p82–93. [In Persian]
Zizek, Islami (2013). *Kazhengaristan, Moqaddameh-i bar Jacques Lacan*. Translated by Saleh Najafi and Maziar Islami. Tehran: Rukhad-e No. [In Persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-03]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.50]